

Амбасадорке српске државе у Великом рату

Милена Жикић^{1*}

Фармацеутски факултет, Нови Сад

Катедра за општеобразовне предмете

Сажетак: У раду се анализира улога и допринос жена на пољу пропаганде у Великом рату. Приказује се њихово ангажовање у домену дописништва, предавања и живе речи у иностранству и тиме појашњава како су жене кроз пропагандне активности радиле на представљању српској војника, страхова раја, оштећеној и окупираној земљи. Предочене иницијативе допринеле су куповини аутомобила, одела и рубља за војнике, као и одварању канџина. Амбасадорке породице Христић су на почетку 20. века, када су жене новинари биле тек сораднична појава, пишући дописе за уредне иностране часописе Тајмс (Times), Морнинг пост (Morning Post), Пал мал гзет (Pall mall Gazette), Ивнинг њуз (Evening News), Вестминстерска гзет (Westminster Gazette), прокрчиле њихове женској популацији на пољу новинарства и пронеле глас о српској држави. Захваљујући породицама породица Христић, Лозанић, Панкхрст, Сендс, Стивенсон, Грујић Радовић и Фарнам, Европа је била упозната са ситуацијом у Србији, живојом у изабелишту, данима обележеним страхом и

^{1*}

milnazik85@gmail.com

немиром у борби *прошив окујашора, ше је пошреба да се овој шѣми сшудиозније посвейшмо и шиме амбасадорке сачувамо од заборава.*

Кључне речи: Велики раш, жене, *прошаанда*.

Увод

Друга деценија 20. века закорачила је у седмогодишњи ратни период, који су обележили балкански ратови и Велики рат. Многобројне државе, у ратном вихору, пружиле су помоћ Краљевини Србији; међу њима су биле Енглеска, Француска, Русија, Канада, Аустралија, Америка, Румунија и др. Жене су у току рата биле амбасадорке своје војске. Оне су писањем, говорима и јавним предавањима дале огроман допринос српском народу у борби против окупатора. У овом раду осврнућемо се на помоћ филантропкиња из Америке, Енглеске и Србије (Јелена Лозанић, Ана Христић, Емелин и Кристобел Панкхерст, Флора Сендс, Даринка Грујић-Радовић, Мабел Грујић, Розалија Мортон, Рут Фарнам, Беатрис Стивенсон), које су својим преданим радом, ангажовањем, апелима и пропагандом прикупљале помоћ за српски народ, избеглице и сирочад у избеглиштву.

1. Јелена Лозанић

У другој половини 19. века Сима и Станка Лозанић добили су ћерку Јелену Лозанић (1885–1972) која је следила мајку у друштвено-хуманитарној делатности. Подстакнута личним примером мајке, Јелена се за време балканских ратова² укључила у рад дома Света Јелена и помагала ратну сирочад, али и обављала дужност добровољне болничарке у Војној болници, у санаторијуму на Врачару.³

На почетку Првог светског рата Јелену Лозанић је делегирао Црвени крст Србије да у САД прикупи помоћ у новцу и материјалу.⁴ Лозанићева је на почетку

2 За учешће у балканским ратовима и пружену негу српским рањеницима и болесницима одликована је Крстом милосрђа.

3 S. Popović Filipović, *Hrabrost između redova: Ani Hristić u Srbiji i vreme odvažnih* / prevodi: Bob Filipović i Slavica Popović Filipović / Beograd 2015, str. 399–401.

4 АС, МИД, ПО, ролна 500, документ XI/617.

1915. године, као изасланица Српског Црвеног крста, у САД и Канади обавештавала јавност о патњама српског народа, страдањима, као и о напорима српске војске да се освајачке намере онемогуће. Ангажовање Јелене Лозанић истакнуто је у *Споменници великих добротвора Београдској женској друшћива*: „Она је својим радом и речју одушевила цео један континент за Србе и њихову праведну ствар, тако да је много угледних и племенитих Американаца говорило, писало и прикупљало прилоге за Србе.“⁵

Предавања Јелене Лозанић у Америци одржана су и крајем марта 1917. године у Сан Франциску. На првом предавању, у Српском клубу за Србе, Лозанићева је „изнела све недаће и напоре које је српски народ поднео за последњих пет година рата.“⁶ Друго предавање одржано је у Колонијалној дворани, у јуну, исте године. Ђерка велике Србије, како је најављена Јелена Лозанић, примљена је са великим одушевљењем. На предавању су приказане слике разних предела ратом захваћене Србије, а прикупљено је 1.100 долара.⁷

2. Елизабет Христић

Српска породица Христић могла се подичити двома добротворкама. Прва је Елизабет Љ. Христић (1861–1933).⁸ Са ситуацијом у Србији и на Балкану за време балканских ратова свет је био упознат захваљујући новинарској делатности Елизабет Христић која је од 1912. године писала у енглеском *Тајмсу* о стању у Србији.⁹ На почетку Другог балканског рата уреднику *Тајмса* упутила је писмо у коме је писала о побудама, али и интересима народа на Балканском полуострву. У чланку је, између осталог, навела да Други балкански рат представља борбу Бугарске за одузимањем 64% од

5 Споменница великих добротвора београдског Женског друштва и његових установа, Београд 1936, стр. 94. (даље: Споменница).

6 *Српске новине*, бр. 63, 27. мај, 1917. стр. 4, *Предавање Ђ-ђице Лозанићеве*.

7 *Истио*.

8 *Полићика*, бр. 7823, 13. фебруар 1930. стр. 8.

9 А. Вулетић, *Сјеранкиње – „српске снахе“ у 19. и почетком 20. века*, у: *Историјски часопис*, књ. 51/2004, стр. 80.

целокупног освојеног земљишта у Првом балканском рату, то јест бори се за превласт на полуострву. „Србија се бори за свој живот. Црна јој Гора помаже до братске солидарности. Грчка се труди да одржи своју власт над острвима који су насељени искључиво Грцима, а Бугарска се бори за превласт на полуострву.“¹⁰

Захваљујући Елизабет Христић бројни су листови (*The Times*, *The Chicago Tribune*, *The American Catholic Review*) писали о ситуацији на Балкану за време Балканских ратова.¹¹ У листу *Тајмс* за време Првог светског рата писала је о тешком положају у коме се налазила Србија, као и о недостатку санитетског материјала, и упутила јавни апел за слање прилога и помоћ Србима.¹²

Била је преводилац и ратних песама и војничких скица које су објављене у *Тајмсу* (*Times*), *Морнинг посту* (*Morning Post*), *Пал мал газети* (*Pall mall Gazette*), *Ивнинг њузу* (*Evening News*) и *Вестминстерској газети* (*Westminster Gazette*). Објављивала је писма српских војника са фронта у којима је описана ситуација у земљи, живот у избеглиштву, дани обележени страхом и немиром. Ова писма, поред тога што пружају детаљан увид у живот обичног човека у ратном вихору, представљају и драгоцену сведочанство и пример српске храбрости, оптимизма и вере у боље сутра.¹³

У *Службеном војном листу* 14. јануара 1920. године објављен је Указ о одликовању Елизабет Христић Орденом Белог орла петог степена, за заслуге стечене у Првом светском рату.¹⁴ За живота Елизабет Христић одликована је, такође Крстом милосрђа (1913) и Орденом Светог Саве четвртог степена (1915).¹⁵

10 *Правда*, бр. 179, 2. јул 1913, стр. 2, *Писмо i-ђе Христићке уреднику „Тајмса“*.

11 S. Popović Filipović, *Hrabrost između redova*, str. 310.

12 АЈ, ЗЈЈ-П, 80-75-330.

13 Писмо једног артиљеријског мајора: „Ми се налазимо близу места, које је прекривено крстовима. На сваком крсту се налази венац од лишћа. Људи тако воле да одају пошту храбрима, који су дали своје животе. То њима много значи. Један од два брата је јуче погинуо, а други је скинуо свој орден и ставио на тело свог брата пре него што га је сахранио. „Он је то подједнако заслужио, а ја ћу већ ускоро добити нови орден“, биле су његове речи. Добро се исплачемо у жалости за онима које изгубимо, па нам онда дође као шок што то олако и брзо прежалимо чим прође сахрана, као да смо деца.“ (S. Popović Filipović, *Hrabrost između redova*, str. 319).

14 *Службени војни лист*, год. 39, бр. 2, 14. јануар 1920, стр. 53–54.

15 *Службени војни лист*, год. 35, бр. 30, 23. септембар 1915, стр. 731–732.

3. Ана Христић

Ана Христић (1885–1977) била је достојна представница и наследница чувене београдске породице Христић и следбеница мајке, Елизабет Христић. Образовање је стицала у три европске престонице, у Београду, Лондону и Петрограду. Била је сарадница лондонског листа *Дејли експрес* и с временом је постала и угледна новинарка у Лондону, али и поборница сифражетског покрета и борац за женска права.¹⁶ Захваљујући Ани Христић, Београд је постао престоница дописништва, јер су њени извештаји о ратној атмосфери у Београду, о ангажовању жена на пословима добровољних болничарки, о њиховим дежурствима у резервним болницама, стигли до свих листова широм света.¹⁷

На почетку Првог светског рата Ана Христић, као сарадница поменутог лондонског листа, упознавала је јавност путем својих чланака са ситуацијом у Србији. Њени прилози из Србије објављени су и на далеком Пацифику. Крајем 1914. године допутовала је у Србију као ратни репортер *Дејли експреса* и у сваком броју објављивани су њени текстови посвећени Ваљеву, насловљени са „Апел за Ваљево!“, у којима је била приказана страшна слика тифусом погођеног Ваљева.¹⁸ Управо су текстови о настрадалом граду Ваљеву, исписани пером ратног репортера Ане Христић, омогућили прикупљање прилога у Лондону, као и помоћ у одећу и новцу за српске рањенике. Од прикупљеног новца Другој резервној болници поклонила је два сандука завојног материјала, рубља и преобуке. Део прикупљених поклона приложила је Џој Лесли Вајтхед, која је међу Србима добила назив „Српска мајка“.¹⁹ У *Дејли Експресу* је 8. маја 1915. године објављен њен чланак посвећен стању у ратном Ваљеву.²⁰

16 S. Popović Filipović, *Hrabrost između redova*, str. 426–428.

17 За услуге и негу нашим рањеницима и болесницима у ратовима 1912. и 1913. одликована је Крстом милосрђа. *Српске новине*, бр. 245, 7. новембар 1913, стр. 2, *Службени гео*.

18 *Полиџика*, бр. 7933, 7. јун 1930, стр. 8, *Мис Ани Христић*.

19 *Српске новине*, бр. 15, 15. јануар 1915, стр. 2, *Домаће весџи*.

20 S. Popović Filipović, *Hrabrost između redova*, str. 255–256.

Суочивши се са призорима смрти, беде и немаштине, фебруара 1915. године Ана Христић је напустила Србију и отпутовала у Лондон. Агитовала је неуморно, а лист *Дејли експрес* био је средство за помоћ ратом угроженом и страдалом становништву Србије. Прикупљена новчана средства су јој помогла да обезбеди неопходан материјал за Ваљево и са истим крене у Србију у мају 1915. године. Највећу помоћ и подршку пружила јој је мајка, Елизабет Христић, која је са њом делила све опасности предузетих путовања.²¹

Крајем 1916. године Ана Христић је отпутовала за Лондон, где је одржала многа предавања посвећена Србији и њеном страдању. Неуморно је радила и у току 1918. године, о чему сведочи и предавање у Паризу.²²

4. Даринка Грујић-Радовић

Српкиња великог срца, председница друштва „Српских госпођа“ у Њујорку, која је пружила помоћ српској деци, била је Даринка Грујић-Радовић.²³ На почетку Првог светског рата довела је из Америке у Србију шест лекара и 12 болничарки, две амбуланте и болнички материјал. Боравећи у Србији, Даринка Грујић је сазнала „[...] да се осећа велика оскудица у оделу, а нарочито у рубљу, јер је тада владао тифус, немилостиво косећи невинне жртве“.²⁴ Продорна у својим циљевима, до потребних средстава дошла је захваљујући доброј пропаганди, коју је сама осмислила. У Америци је путем тамошњих листова упутила апел народу. Пишући о страшној ситуацији у Србији, о појави тифуса, немаштини, беди, страдању, затражила је помоћ у стварима за угрожено становништво ратом. За помоћ

21 В. Стојанчевић, *Савезничке медицинске мисије у Србији на њочешку Првој светској рату у: Глас. Гог. 391, књ. 46, 2002, сџр. 53-62.* стр. 56.

22 Ј. Лозанић-Фротингам, *Доброћворна мисија за Србију у I светском рату: њисма из Америке и Канаде 1915-1920. године, / њисма љрикуила и средила Анка Гођевац-Субошић / Београд 1970.* стр. 229.

23 Даринка Грујић-Радовић је рођена 1878. године у Крагујевцу. Вишу девојачку школу је завршила у Београду. Радила је као дворска дама краљице Наталије Обреновић. У току Првог светског рата радила је на формирању прихватног центра за децу без родитеља. Након Првог светског рата у Београду је организовала Дом за децу без родитеља, као и у Сремским Карловцима Српско-америчански дом. Преминула је 1958. године.

24 АС, МПс ф22-р9-1918.

се обратила и Цону Фротингаму, потомку старе пуританске породице у Америци, кога је лично посетила. Даринка Грујић је захваљујући добром одазиву, већ почетком 1915. године, дошла у Србију са шест вагона ствари и снабдела болницу у Скопљу, а остатак је предала Српском Црвеном крсту у Нишу.²⁵

Мисија добровољне помоћи настављена је и почетком 1915. године када је Даринка Грујић кренула за Србију са медицинском опремом.²⁶ Крајем поменуте године у Солуну је основала Орфелинат, прихватни центар за сиромашну и избеглу децу из Србије, у чему јој је велику помоћ пружила породица Фротингам.²⁷

У Америци је прикупила осам вагона ствари и намирница.²⁸ Део прикупљених прилога у храни и стварима допремила је у Младеновац и поделила избеглицама. У два вагона је сместила жене и децу и са њима кренула у Скопље, док је део имућнијих избеглица остао у Нишу. У Ђевђелији је отворила народну кухињу и допремила брашно и намирнице из Солуна.²⁹ У поменутом граду сместила је 44 деце у Мушкој основној школи из које су након месец дана морали да се евакуишу за Солун. У Солуну је децу сместила у згради конзулата на спрату, а избеглице које је затекла под ведрим небом у Солуну, сместила је у четири шатора, разапета поред руске болнице. Шатори су били опремљени ћебадима купљеним прилозима руске принцезе Софије Демидов³⁰

По завршетку рата, залагањем Даринке Грујић у Сремској Каменици и Врању, отворена су два дома за српску сирочад.³¹

25 *Исџо.*

26 АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXII/138.

27 АС, МПс ф22-р9-1918.

28 Помоћ је обухватала два вагона брашна, један вагон шећера, пиринча, конзервираног млека, кафе, сапуна, као и ствари за смештај деце: кревете и одела.

29 АС, МПс ф22-р9-1918

30 М. Грба, *Бриџанске медицинске јединице и Србија у Првом светском рату*, у: *Зборник историјских музеја Србије*, књ. 28/1994, сџр. стр. 120.

31 У. Ostojić-Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija: 1914–1918*, Beograd 1994., 76.

5. Мабел Грујић

Велика добротворка Србије из Америке, како у балканским ратовима тако и у Првом светском рату, била је Мабел Грујић (1872-1956), супруга српског дипломате Славка Грујића. Иако странкиња, умногоме је задужила српски народ и државу. Њеном заслугом у Нишу је подигнута болница за бебе, а у Далмацији и Селцу Амерички дом за југословенску сирочад. Написала је велики број чланака посвећених Србији, који су пронашли своје место у бројним америчким листовима и на страницама *Њујорк тајмса*. Само у току априла 1913. године, у српском листу *Правда* ступци су били исписани активностима које је организовала. Средином априла 1913. године прикупљени новац у Америци послала је разним друштвима у Србији. Тако је Дому ученица средњих школа приложила по 1.000 динара за годишње школовање две сиромашне Српкиње из Старе Србије и Македоније,³² „Фонду сиромашних студената“ 1.000 динара у злату,³³ као и Београдској општини 1.000 динара, за породице сиромашних војних обавезника, а 13.000 динара је поделила разним друштвима у Србији.³⁴

Током Првог светског рата, у Америци је Мабел Грујић основала Српски болнички фонд (Serbian Hospital Fund). Главни му је циљ био пружање помоћи ђацима и студентима у Швајцарској, као и српским самохраним породицама.³⁵ Поменути фонд је имао павиљоне у Бостону, Филадельфији, Чикагу и Балтимору.³⁶ На основу извештаја Српског болничког фонда од марта 1916. године сазнали смо да је прикупљено 91.137,24 долара захваљујући Бостонском друштву за невољне Србе, Њујоршком комитету за помоћ Србима, Америчком Црвеном крсту и Рокфелеровом фонду.³⁷ Штампана је

32 *Правда*, бр. 103, 16. април 1913, стр. 3, *Захвалносћ*.

33 *Правда*, бр. 116, 28. април 1913, стр. 3, *Помоћ Фонду Сиротињних студената*.

34 *Полишика*, бр. 3333, 25. април 1913, стр. 3, *Прилози из Америке*.

35 U. Ostojić-Fejić, *nav. delo*, str. 75.

36 *Српске новине*, бр. 118, 3. октобар 1917, стр. 2, *Извештај о Српском болничком фонду и осталим специјалним рађеним прилозима за помоћ Србији*.

37 *Српске новине*, бр. 117, 30. септембар 1917, стр. 2, *Извештај о Српском болничком фонду и осталим специјалним рађеним прилозима за помоћ Србији*.

редовно пратила активности Фонда и тако се активно укључила у помоћ српском народу.³⁸

Средства Фонда су првенствено била намењена за школовање српских ђака у Швајцарској, али су упућивана и српским избегличким породицама у Швајцарској, становништву у Србији, заробљеницима, слањем пакета са животним намирницама, као и слањем преобуке евакуисаним и пребеглим војницима. Помоћ ђацима и студентима се конкретно састојала у новчаном износу од 50 франака, затим слањем привремене помоћи у случају болести и социјално угроженима, као и плаћањем школских књига и школских и универзитетских такси. Вршена је набавка одела, зимских капута, али је новац употребљаван и за полагање матурског испита. Министар просвете Љубомир Давидовић је Мабел Грујић упутио писмо захвалности због финансијске помоћи.³⁹

Мабел Грујић је и у току 1918. године наставила да упућује помоћ ђацима и студентима на школовању у Швајцарској, као и интернираним и заробљеним студентима. О раду Фонда од 1. јануара до 30. септембра 1918. године доставила је радни извештај. Фонд је у Берну издао целокупну суму од 127.466 швајцарских франака, од које је 66.724,50 франака упућено ђацима и студентима.⁴⁰

Веома је била запажена донација 586 торбица „Косово“, као и преобука српским војницима, упућена војводи Мишићу током 1917. године.⁴¹ По жељи Мабел Грујић торбице и преобука су додељене најхрабријим војницима Прве армије. Сви награђени војници послали су јој потписане дописне карте, као потврду пријема.⁴² Војвода Мишић је своју захвалност изразио у *Службеном војном листу*.⁴³ Идуће године Амерички Црвени крст упутио је још 12.000 истих торбица.⁴⁴

38 *Српске новине*, бр. 118, 3. октобар 1917, стр. 3, *Извештај о Српском болничком фонду и осталим специјалним радним прилозима за помоћ Србији*.

39 АС, МПс-ф28- р108-1918.

40 АС, МПс-ф-20-р62-1918.

41 ВА, П-6, К. 534, Ф. 5, Д. 10/2.

42 ВА, П-6, К. 566, Ф. 5, Д. 96/2.

43 *Службени војни лист*, год. 36, бр. 38, 16. децембар 1917, стр. 439–440.

44 ВА, П-6, К. 534, Ф. 5, Д. 10/2.

6. Розали Мортон

Предствница америчког Женског националног лекарског удружења (Woman's National Medical Association), прва жена на Њујоршкој поликлиници и Колеџу за физијатрију и хирургију Универзитета Колумбија, професорка на њујоршкој Политехничкој медицинској школи, лекарка и гинеколог из Америке, Розали Мортон (Rosalie Morton, 1876-1968), након окупације Србије стигла је у Солун. Лечила је и неговала српске рањенике у Француској болници, инсталираној у Солуну. У другој половини 1916. године радила је на Солунском фронту као хирург, у болници престолонаследника Александра.⁴⁵

У Америци је одржала више од 3.000 предавања, а неколико предавања о српској земљи, војнику и жени. На крају сваког говора истицала је: „Дозволите ми да се дивим херојству српског војника и пожртвовању српске жене; а да се жена у Србији уме и да цени, видела сам путујући по Јужној Србији, гледајући фреске краљева и деспота по зидовима славних средњовековних црквених задужбина, где поред краља стоји и краљица. Исто тако за време 500-годишњег робовања под Турцима, никад српска жена није изгубила своје достојанство. Српство се и тада одржало, јер је било српских јунак-жена које су потомство васпитавале и одржале га у српском духу. Српску жену веома много ценим и волим је, зато много о њој и говорим и дајем је за пример свим осталим женама.“⁴⁶

Године 1917. лекарка Мортон је уз помоћ пријатеља послала у Србију 1.000 капута са именом и презименом дародавца на карти. Сваки војник, који је примио капут, имао је обавезу да се путем карте захвали дародавцу.⁴⁷ Вест о учињеној благодарности објављена је у Српским новинама: „Госпођа Д-р Розалија Мортон из Њујорка како она сам тако и од својих пријатеља прикупила је и послала 1000 комада разних импрегнираних капута са жељом да се исти поделе српским артијерцима.“⁴⁸ Осим тога, лекарка

45 Историјски архив Београда (ИАБ), Ф.1119-К.50 3.2.7.

46 *Исџо*.

47 *Службени војни лист*, год. 36, бр. 30, 21. октобар 1917, стр. 351–352.

48 *Српске новине*, бр. 126, 21. октобар 1917. стр. 4, *Благодарност*.

Мортон је од новца прикупљеног у Америци оденула српску децу без родитеља.

У послератном периоду заинтересовала је неколико гимназија и стручних школа у Америци да приме на школовање о свом трошку извештај број српских ђака. Такође, заинтересовала је и становнике Вирџиније да помогну српском становништву, те је прикупила већу количну болничког материјала.⁴⁹

7. Рут Фарнам

Велика добротворка, наредник у српској војсци, Американка Рут Фарнам (Ruth Farnam, 1873-1956) била је у улози добровољне болничарке, неговала је и лечила рањене српске војнике, у Првом балканском рату. Њена помоћ није изостала ни у току 1913. године, када је са истом пожртвованошћу бринула о српским рањеницима. На почетку Првог светског рата, поново је боравила у Србији, Врњцима и околини и делила помоћ сиромашним породицама до окупације. Када је непријатељ у октобру 1915. године заузео српску државу, отпутовала је за Америку. У Америци, својој домовини, почела је да тамошњу јавност обавештава како писаном речју тако и говором о тешком животу у Србији.⁵⁰

Почетком 1917. године путовала је у Колорадо Спрингс са Јеленом Лозанић. Од априла 1917. године Рут Фарнам је држала говоре у позориштима, на улицама и јавним зградама, у којима је позивала младиће да се прихвате војничке дужности и јаве у војску и морнарицу. Осим тога, држала је и говор са професором Пупином у корист добровољног регрутовања Срба, као и са Јеленом Лозанић у Њујорку.⁵¹ Када је у Њујорку формиран „Базар“ за прикупљање новчаних средстава за савезнике, Рут је анимирала пролазнике својим изгледом, била је у униформи српског наредника са три ордена на грудима и корбачем у руци, праћена причом о Србима, Србији и српском јунаштву.⁵²

49 АЈ, Фонд бр. 66, фасцикла бр. 452.

50 Војни архив (ВА), П-5, К. 172, Ф. 1, Д. 1.

51 R. S. Farnam, *A nation at bay: what an American woman saw and did in suffering Serbia: with thirty illustrations*, Indianapolis, 1918, str. 224; Ј. Лозанић-Фротингхам, *нав. дело*, стр. 169, 171, 177–178.

52 Ј. Лозанић-Фротингхам, *нав. дело*, стр. 200–201.

Сећања на Србију преточила је у књигу о Србима, са посебним освртом на српску жену као жртву рата.⁵³ Књига је штампана у 30.000 примерака и у Америци се веома брзо распродала. Сви одбори формиран за помоћ Србима у Канади, прикупљене прилоге су слали Одбору у Лондону. У извештају Начелника штаба Врховне команде, војводе Живојина Мишића, пише: „[...] једном речи, за последњих 7 година радила је за Српство као што може и најискренији и најбољи пријатељ. За овакав искрен, предан и успешан рад похваљујем овим наредника српске војске г-ђу Фарнам (Ruth Farnam)”.⁵⁴

8. Беатрис Стивенсон

Лекарка из Њујорка Беатрис Стивенсон (Beatrice L. Stevenson) учествовала је у промоцији српске историје, кроз епску и лирску поезију. Она је у угледним америчким часописима објављивала радове о српским народним песмама. У писму упућеном српској влади писало је следеће: „Част ми је известит Вас да сам радила више година на томе да упознам енглески народ са благом југословенске литературе и како сам баш завршила превод српске епске и лирске поезије - која садржи како превод оригинала /женске песме/ и препеве г. Џона Бовринга (John Bowring) и других енглеских песника, тако и увод којим се објашњава порекло и природа српске лирске поезије, који је саставио један од српских најпознатијих и талентованих књижевника - желела бих скренути пажњу српске владе на то да већ имам неколико понуда од издавача да предузмем публиковање.”⁵⁵ Подстакнута жељом да презентује српску епску и лирску поезију у светској литератури, желела је да у енглеском преводу познатих енглеских песника објави збирку српских народних епских и лирских песама, заједно са студијом о пореклу и природи српских народних песама.

53 R. S. Farnam, *A nation at bay: what an American woman saw and did in suffering Serbia: with thirty illustrations*, Indianapolis, 1918.

54 Рут Фарнам је одликована Орденом Светог Саве четвртог и петог степена (ВА, П-5, К. 172, Ф. 1, Д. 1).

55 АЈ, 66-452-711.

Одлучна да прикупљене српске песме преведе на енглески језик,⁵⁶ писмом се обратила српској влади за помоћ: „[...] част ми је умолити вас да будете љубазни прихватити овај мој предлог и да budete уверени да ће у случају издања ове припремљене књиге и ја и сви амерички и енглески пријатељи бити подстакнути у нашем труду да пропагирамо српску ствар“.⁵⁷

На име помоћи за издање српских народних песама, у јуну 1917. године Министарски савет је донео одлуку да се гђици Беатрис Стивенсон изда 1.500 франака за штампање књиге, с тим што је била у обавези да за поменућу суму српској држави уступи одређени број примерака књиге.⁵⁸

9. Мабел Стобарт

Мабел Ст Клер Стобарт (Mabel St Clair Stobart) мајор и амбасадорка српске војске, у Америци је држала предавања о рату у Србији, описујући доживљаје из Великог рата. На поменутим предавањима успела је да прикупи 4.000 енглеских фунти, за помоћ српском народу, које је предала Српском друштву Црвеног Крста. Њена улога на Балкану била је запажена за време Првог балканског рата када је пружала помоћ рањеницима код Кирки-Килисија, у улози добровољне болничарке. Доживљаје са тракијског фронта описала је у књизи „War and Women from Experience in the Balkans and Elsewhere“ (Рат и жене на Балкану и другим територијама). У Великом рату имала је запажену улогу филантропкиње, болничарке, мајора и организатора „Српско-енглеске летеће пољске болнице“. У периоду епидемије тифуса (1915. године) финансирала је долазак и рад медицинске мисије у Крагујевцу која је поред медицинског и техничког особља обухватала медицинску опрему, болничку одећу за особље и болеснике, санитарске аутомобиле и шаторе са 300 постеља. Њеним ангажовањем и финансирањем отворено је седам диспанзера у околини Крагујевца и Шумадије (Крагујевац, Рудник, Наталинци, Лапово,

56 Посебан утисак на нас оставила је песма *A Serbian beauty*, видети: Beatrice Louise Stevenson, *An Anthology of Yugoslav Poetry: Serbian lyrics*, Boston, 1920, str. 102.

57 AJ, 66-452-711.

58 Књига је изашла из штампе 1920. године, а 2010. је штампано ново издање на основу старог дигитализованог. Beatrice Louise Stevenson, *An Anthology of Yugoslav Poetry: Serbian lyrics*, Memphis, 2010.

Ракинац, Витановац, Овчар клисура). На предлог начелника српског војног санитета пуковника др Лазара Генчића, за време удруженог аустроугарско-немачко-бугарског напада, образовала је покретну пољску хируршку болницу, „Српско-енглеска летећа пољска болница“ (First anglo-serbian flying field hospital), од 18 чланова, која је пратила Шумадијску дивизију 1 позива, у борбеним дејствима. Други део јединице поверила је хирургу Меј Кинг (May King). Обе екипе су стигле до Албаније и крајем децембра 1915. године биле у Лондону. Повратком у Америку, Мабел Стобарт је завршила свој војнички пут.⁵⁹ Догађаје из Србије објавила је у књизи „Пламтећи мач у Србији и другде“.⁶⁰ У књизи „Чуда и авантуре: аутобиографија“, објављеној 1935. године, описала је сећања на Први светски рат.⁶¹

10. Емелин и Кристабел Панкхерст

Почетком Првог светског рата познате сифражеткиње Емелин и Кристабел започеле су и политичко-пропагандно деловање у Британији са циљем да упознају британску јавност са ситуацијом у Србији. Њихово гласило био је лист *Britannia*.⁶² Панкхерстове су апеловале на британску јавност да се српском народу пружи помоћ.⁶³ Сваки нови број часописа *Британија* био је посвећен победи српске војске. У броју од 22. марта 1915. године, у чланку насловљеном „Србија“ истакнуто је следеће: „Србија је велики свет и велика смисао овога часа. Никада раније у њеној дугој историји ништа није било тако величанствено као садашња борба противу армија немачких савезника. [...] У овој кризи њене и наше судбине наша је пука дужност да је помогнемо. Србија и даље мора триумфовати!“⁶⁴, док је у чланку „У част Србије“ истакнуто: „Сада као и у прошлости Србија се бори за слободу

59 A. Nedok, Mabel St Clair Stobart, Srpski biografski rečnik, Matica srpska, Novi Sad, tom 8 (u štampi).

60 *The flaming sword in Serbia and elsewhere*, London [etc.] : Hodder and Stoughton, 1916.

61 M. A. St. Clair Stobar, *Miracles and adventures : an autobiography*, London : Rider & Co., 1935.

62 AJ, ЗЈЈ-П, 80-75-331.

63 Детаљније видети: Милена Жикић, *Емелин и Кристабел Панкхерст о Србији и Србима у Великом рату*, у: Синеа Вол. 2, бр. 1/2021 стр. 27–38.

64 *Исио*.

и за одбрану хришћанства. На њеним савезницима је да учине све да се Србија сачува од горег ропства ко оно под Турцима и да не буду узалудне њене садашње херојске борбе.“⁶⁵

Након окупације, када је опстанак српског народа и државе био доведен у питање, Емелин Панкхерст је британској влади упутила апел за спас Србије. Тим поводом организовала је митинг подршке, у великом позоришту у Лондону, 22. октобра 1915. године. „Сад дознајемо да је храбра мала српска нација, која се вековима борила за ослобођење од турског јарма која се херојски борила, не у освајачкој намери, нити за материјалну добит, већ у циљу да очува своју слободу и независност, још једном ангажовала у тој борби, а да смо ми и поред наше часне дужности, и поред обавеза на страни интереса наших, савезничких и целог света, пропустили да помогнемо Србију, тај дивни народ, великих страдања, који се бори за част, за национални опстанак и за националну слободу.“⁶⁶

Емелин Панкхерст се у свом говору осврнула и на положај људи у бомбардованом Београду, на однос окупатора према становништву и поручила: „Ми морамо одмах и без чекања послати довољну снагу и ставити је у службу Србије. Ми морамо одржати нашу реч и, као што каже моја кћи, одржати овај живи зид од хероја, о који се разбија непријатељ, а који страда и гине зато што наши старији суграђани не схватају шта је рат.“⁶⁷

Лист *Британија* од 5. новембра 1915. био је цео посвећен Србији. На првој страни листа упућен је апел за помоћ Србији: „Спасимо Србију! Још није доцкан! Наша је част у питању!“ У чланку истог датума, под насловом „Издајство према Србији“, пише: „Никада није било додељено једној малој нацији да игра тако велику улогу као што је то српској нацији. [...] Јака и што јача Србија, то је било, јесте и увек ће бити интерес Британије и Европе. Према томе, Србија не може и не сме исчезнути. Она треба и мора бити спасена.. [...]“⁶⁸

65 *Исџо.*

66 *Исџо.*

67 *Исџо.*

68 АЈ, ЗЈЈ-П, 80-75-331.

На значај који се придавао српском народу и у току 1916. године, указала је и чињеница да се у листу *Бриџанија* српском питању посвећује више од једне странице. „Србија, не мања од Белгије била је одбрана и грудобран наше државе. Уосталом британски интереси зависе више од слободе и интегритета Србије и Црне Горе но ма од ког другог народа.“⁶⁹

Кристобел Панкхерст је у листу *Бриџанија* од 7. септембра 1917. године писала о исхрани становништва у Србији, упутивши том приликом апел Министарству спољних послова да се што хитније отпочне слање намирница становништву Србији, као што је то случај са Белгијом: „На истим принципима, по којима се шаље храна белгијском становништву у окупираној Белгији треба се извести и слање хране српском народу. Док се не оствари реституција и репарација Србије мора се прво сачувати њено становништво. Њени савезници морају мислити на то.“⁷⁰

Да су у Србији и те како ценили напоре Емелин и Кристобел Панкхерст, говори и чињеница да им је 1918. године Српски народни женски савез упутио писмо у коме их информисе о политичкој платформи борбе за уједињење Јужних Словена.⁷¹

11. Флора Сендс

Британка Флора Сендс била је жена борац, болничарка у току Првог светског рата. На страницама британског листа *Дејли мејл* апеловала је на све људе добре воље да приложима у новцу и стварима помогну Србији, на првом месту српским рањеницима прикупљањем санитетског материјала. Њен апел објављен је у свим енглеским листовима. Захваљујући томе, као и личним и породичним везама, успела је да скупии 50.000 динара. Новац је уложен у куповину велике количине санитетског материјала, који је Србији на почетку 1915. године био најпотребнији због појаве пегавог тифуса.⁷²

69 АЈ, ЗЈЈ-П, 80-75-331.

70 *Исџо*.

71 И. Б. Спасовић, *Чешврџи сџалез*, стр. 82.

72 *Српске новине*, бр. 1, 3. јануар 1917. стр. 3, *Енглескиња у српској војсци*.

Следећа активност на пољу пропаганде уследила је крајем 1917. и почетком 1918. године у време „одмора“. Одсуство са Солунског фронта је провела у Лондону, а период одмора искористила је за агитацију у прикупљању прилога за српске војнике, то јест за отварање и одржавање бесплатних кантина дуж пута „за чиче“ (старе људе) и војнике, који се пешке враћају из болнице у своје команде. Сврха кантина је била да пружи одмор и освежење војницима, у успутним колибама.⁷³ Такође, Сендсова је од прикупљеног новца послала војницима своје чете 160 пари вунених чарапа.⁷⁴

Са предузетим активностима у Лондону упознала је и ратне другове из Србије: „Писала сам у листовима, говорила сам, показивала сам слике и слала их листовима и мада ми је то у почетку изгледало страшно – држала сам говоре у великим салама и позориштима пред светом.“⁷⁵ У жељи да ширу јавност упозна са ситуацијом у Србији и са српским војником, написала је чланак у коме је похвалила српску војску и упутила протест што се већа пажња поклања савезничким војницима, а мања српској војсци.⁷⁶

Ватрене говоре посветила је српском војнику. У новинама је упућивала позиве за помоћ. Први говор држала је у јужној Шпанији, у дворцу Алхамбра, у Гранади, борећи се са тремом: „Глас који уопште није звучао као мој одржао је некакав говор. [...] Немам појма шта сам заиста рекла, али знам да су неки гледаоци заплакали, да смо прикупили више средстава него било која друга добротворна поподневна представа [...]“⁷⁷

У Лондону је Флора прикупила 3.000 фунти за војнике на ратишту, те је од тог новца организовала четири кantine за бесплатну кафу, чај, супу и цигарете за војнике и српске сељаке.⁷⁸ Њене активности пропратио је и *Службени војни лист*: „Госпођица Сандес отворила је на фронту и у позадини кан-

73 L. Miler, *Naš Brat: Život Kapetana Flore Sends. Laguna*; 2013, str. 244.

74 *Службени војни лист*, год. 36, бр. 35, 25. новембар 1917, стр. 399–400.

75 ВА, П-3а, К. 124, Ф. 9, Д. 13.

76 АС, МИД, ПО, ролна 545, документ VIII/683.

77 L. Miler, *nav. delo*, str. 245.

78 ВА, П-3а, К. 124, Ф. 9, Д. 13.

тине за прихват наших рањених, болесних, па и здравих војника. У тим су кантинама наши војници најљубазније дочекивани од госпођице Сандес и њених заступница, госпођице Тајлстон и осталих, и почашћени чајем, цигаретама и лимунадом. До сада је у тим кантинама дочекано и угошћено 162.673 наша војника. Министарство Војно и овим путем изјављује своју дубоку благодарност Госпођици Флори Сандес на учињеним покло-нима, огромним напорима, најбољој вољи и неуморној енергији у пома-гању наших војника на фронту и у позадини, као и њеним заступницима по кантинама.⁷⁹

Из Лондона Флора Сандс је марта 1918. године отпутовала у Француску, где је одржала неколико предавања у логорима „Удружења младих хришћанских људи“ са циљем да подигне морал британских трупа и у истом тренутку британске војнике заинтересује за Србе.⁸⁰ Предавања је одржала у три града: у Авру, Абевилу и Етаплу. Интересовање људи је било огромно, а чак се тражила и карта више.⁸¹

Од прикупљеног новца у Француској купљена су два фордова аутомобила за канти-не са натписом: „Поклон од британских и колонијалних војника у Фран-цуској, својим српским друговима у рововима.“⁸² Осим тога, прикупљено је и послато 478 сандука топлог доњег веша, као и 5.000 фунти.⁸³ *Службе-ни војни лисџ* је у септембарском броју известио о пријему поклона: „Го-спођица Флора Сандес, наредник нашег 2. Пешадиског пука, поклонила је до сада разним нашим војним јединицама и установама: 54 сандука рубља, завоја итд за рањенике и болеснике и 10.023 кошуља, 7.464 пари гаћа, 11.605 пари чарапа, као и 2.640 драхми за предовољства“⁸⁴, као и

79 *Службени војни лисџ*, год. 37, бр. 33, 8. септембар 1918, стр. 455–456.

80 „Требала сам отпутовати за Солун 2. фебруара, али ме је Српски министар замолио, да останем још шест недеља, пошто намерава да ме пошаље у Француску у нарочитој мисији“ (ВА, П-За, К. 124, Ф. 9, Д. 13.).

81 АС, МИД, ПО, ролна 545, документ VIII/717.

82 АС, МИД, ПО, ролна 545, документ VIII/717.

83 *Исџо*.

84 *Службени војни лисџ*, год. 37, бр. 33, 8. септембар 1918, стр. 455–456.

у октобарском: „Госпођица Флора Сандес, наредник српске војске, поклонила је нашим војницима 963 пара веша и 548 пари чарапа и тај им поклон лично поделила“.⁸⁵ Лист је објавио и јавну захвалност Министарства војног упућену Флори Сандс.⁸⁶

* * *

Филантропкиње из Америке и Енглеске, поред Србије, несебичном упорношћу и истрајношћу помагале су Србији у најтежим данима Великог рата. Њихово пропагандно деловање доприносило је финансијској помоћи исцрпљеној и ратом погођеној земљи. Представница чувене српске породице Лозанић, Јелена Лознић као изасланица Српског Црвеног крста у САД, на почетку 1915. године обавештавала је јавност у Америци и Канади о патњама српског народа, страдањима, као и о напорима српске војске да се освајачке намере онемогуће. Представнице породице Христић (Елизабет и Ана) писаном речју прошириле су глас о ситуацију у Србији путем листова *Тајмс*, *Морнинг пост*, *Пал мал тајеза*, *Ивнинг њуз*, *Вестминстерска тајеза* и *Дејли експрес*. Председница друштва „Српских госпођа“ у Њујорку, Даринка Грујић-Радовић, основала је Орфелинат – прихватни центар за сиромашну и избеглу децу из Србије, донирала неопходна средства војсци и деци. До потребних средстава дошла је захваљујући и доброј пропаганди, коју је сама осмислила. Путем америчких листова упутила је апел народу у Америци молећи, да помоћ шаљу у ствари-ма. Представница америчког Женског националног лекарског удружења (Woman's National Medical Association), професорка на њујоршкој Политехничкој медицинској школи, лекарка из Америке Розали Мортон, одржала је у Америци више од 3.000 предавања, а 1917. уз помоћ пријатеља послала је у Србију 1.000 капута. Велика добротворка, наредник у српској војсци, Американка Рут Фарнам, тамошњу јавност обавештавала је како

85 *Службени војни лист*, год. 37, бр. 38, 1. октобар 1918, стр. 535–536.

86 *Српске новине*, бр. 1, 3. јануар 1917. стр. 3, *Енглескиња у српској војсци*.

писаном речју тако и говором о тешком животу у Србији. Држала је говоре у позориштима, на улицама и јавним зградама, у којима је позивала младиће да се прихвате војничке дужности и јаве у војску и морнарицу. Сећања на Србију преточила је у књигу о Србима, *A nation at bay: what an American woman saw and did in suffering Serbia*, са посебним освртом на српску жену као жртву рата. На промоцији српске историје, кроз епску и лирску поезију, радила је лекарка Беатрис Стивенсон (Beatrice L. Stevenson) из Њујорка. Објавила је књигу *An Anthology of Yugoslav Poetry: Serbian lyrics* посвећену српским народним епским и лирским песмама. Списку придружујемо и Британку Мабел Стобарт, која је војнички пут хуманости у Србији завршила држањем говора у Америци, у циљу прикупљања новчаних средстава за ратом угрожене Србе. На основу предочених података можемо закључити да су амбасадорке српске државе својим говорима, апелима и путем штампе исписале најдирљивије странице српске историје кроз хуманост и беседништво.

Извори и литература

Извори

1. Војни архив Београд (ВА)

ФОНДОВИ:

Фонд Војска Кнежевине/Краљевине Србије, 1847–1920.

Пописник бр. 3а – Архивска грађа материјалних одељења и органа Врховне команде (неоперативног карактера) од 1914. до 1920. године.

Пописник бр. 5 – Ратна архива Министарства војног, са одељењима и установама, од 1914. до 1923. године.

Пописник бр. 6 – Ратна архива дивизија и дивизијских области од 1914. до 1920. године.

2. Архив Србије Београд (АС)

ФОНДОВИ:

Министарство иностраних дела – Београд (1838–1920) – политичко одељење (МИД-ПО)

Министарство просвете у избеглиштву – Крф (1916–1924) (МПс)

3. Архив Југославије у Београду (АЈ)

ФОНДОВИ:

Министарство просвете Краљевине Југославије 1918–1941 (66)

ЗБИРКЕ:

Јовановић Јован Пижон 1870–1939. (80)

4. **Историјски архив Београда (ИАБ)**

ФОНДОВИ:

Породични фонд Главинић (1119)

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Службени војни листи, 1913, 1915, 1917, 1918.

ШТАМПА:

Политика

Правда

Српске новине

Мемоарска грађа:

1. Лозанић-Фротингам Јелена, *Добројворна мисија за Србију у I светском рату: њисма из Америке и Канаде 1915–1920. године / писма прикупила и средила Анка Гођевац-Суботић / Београд 1970.*
2. Louise Stevenson Beatrice, *An Anthology of Yugoslav Poetry: Serbian lyrics*, Boston, 1920.
3. Farnam R. S., *A nation at bay: what an American woman saw and did in suffering Serbia: with thirty illustrations*, Indianapolis, 1918.
4. M. A. St. Clair Stobar, *The flaming sword in Serbia and elsewhere*, London [etc.] : Hodder and Stoughton, 1916.
5. M. A. St. Clair Stobar, *Miracles and adventures : an autobiography*, London : Rider & Co., 1935.

Литература:

1. Вулетић Александра, *Сѣранкиње – „српске снахе“ у 19. и њочейком 20. века*, у: Историјски часопис, књ. 51/2004.

2. Грба Милан, *Бриџанске медицинске јединице и Србија у Првом светском рату*, у: Зборник историјских музеја Србије, књ. 28/1994, стр. 113–124.
3. Жиких Милена, Емелин и Кристабел Панкхрст о Србији и Србима у Великом рату, у: Синеца Вол. 2, бр. 1/2021 стр. 27–38.
4. Miler Luiz, *Naš Brat: Život Kapetana Flore Sends*. Laguna; 2013.
5. Nedok Aleksandar, Mabel ST Clair Stobbart, *Srpski biografski rečnik*, Matica srpska, Novi Sad, tom 8 (u štampi).
6. Ostojić-Fejić Ubavka, *Sjedinjene Američke Države i Srbija: 1914–1918*, Beograd 1994.
7. Popović Filipović Slavica, *Hrabrost između redova: Ani Hristić u Srbiji i vreme odvažnih*, преводи: Bob Filipović i Slavica Popović Filipović, Beograd 2015.
8. Спасовић Ивана, Четврти сталеж: Жена Кроз Историју: Прилози. Висока школа струковних студија за васпитаче „Михаило Павлов“, 2014.
9. Споменица великих добротвора београдског Женског друштва и његових установа, Београд 1936.
10. Српкиње у служби отаџбини и народу за време балканских ратова 1912. и 1913. г. као и за време светског рата од 1914–1920, Београд 1933.
11. Стојанчевић Владимир. Савезничке медицинске мисије у Србији на почетку Првог светског рата у: Глас. Год. 391, књ. 46, 2002, стр. 53-62.

Female Ambassadors of the Serbian State in the Great War

Milena Žikić

Faculty of Pharmacy, Novi Sad

Department of General Education Sciences

Summary: *The paper analyzes the role and contribution of women in propaganda during the Great War. It explores their involvement in correspondence, lectures, and live speeches abroad, explaining how women, through propaganda activities, worked to depict the Serbian soldier, the horrors of war, and the devastated and occupied country. The initiatives presented contributed to the purchase of cars, uniforms, and linen for the soldiers, as well as the opening of canteens. In the early 20th century, when women journalists were a sporadic phenomenon, the ambassadors of the Hristić family wrote letters for respected foreign magazines (Times, Morning Post, Pall Mall Gazette, Evening News, the Westminster Gazette), thus paving the way for the female population in the field of journalism and spreading the word about the Serbian state. Thanks to the spokespersons of the Hristić, Lozanić, Pankhurst, Sands, Stevenson, Grujić Radović, Farnam families, Europe was aware of the situation in Serbia, life in exile, days marked by fear and unrest in the fight against the occupiers. It is necessary to study this topic more thoroughly to prevent the female ambassadors from being forgotten.*

Keywords: Great War, women, propaganda